

To the Springs, to the Mountains: Proto-Ecocritical Readings of H.D. Thoreau's *Walden* and Stanisław Ignacy Witkiewicz's *Na przełęcz*

Agnieszka Budnik

ORCID: 0000-0002-3157-503X

From American Transcendentalism to Ecocriticism

Although (in the UK and the US) ecocriticism became a mature academic trend only in the 1990s, its origins date back to the second half of the 19th century (as it also did in Polish literary studies). The humanities began to separate from the natural sciences, looking for their own autonomy, conceptual apparatus, and answers to fundamentally pragmatic questions about the dependence of literature on empirical reality. Consequently, the focus on the relationship between man and the environment has brought the divided disciplines together: it was of interest to both human and natural scientists.

In his 1996 canonical ecocritical work, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture*, Lawrence Buell made it clear: the ecological crisis is, above all, a crisis of the imagination. Such an approach to the problem, further developed by Julia Fiedorczuk in Polish contemporary ecocritical research, gives rise to a humanistic discourse which focuses on the relations between human and more-than-human nature.

Apart from examining the notion of the subject, contemporary ecocriticism also reflects on a number of important problems related to the practice of inhabiting the world. Therefore, it examines the principles of functioning in a community, as well as the exploitation of the natural environment, focusing on the economy, often in relation to ethics and the choice of means of production.¹

If we want to talk about contemporary ecocriticism (and refute the accusations of employing this rather “fashionable” theory in an anachronistic or liberal manner), we should look at different ways of thinking and writing about the natural environment. The starting point, therefore, is Henry David Thoreau’s *Walden*: a fundamental proto-ecocritical and nature writing text.²

Ecocriticism also attempts to reinterpret the 19th century theme of nature from a completely different perspective: not as a distant and close-ended literary motif, and thus an aesthetic way of organizing a text, but rather in a way that shows a continuity of thought, and looks for answers to fundamental questions about our place in the world. Such a methodology, or rather a critical reading practice, requires additional justification: while I wish to present new and inspiring conclusions about the researched works and the natural imagination, I am aware of the fact that a novel approach to literature also needs to be grounded in theory. Drawing on Ryszard Koziółek, I argue that one has to believe in the adopted methodology and ensure that the adoption of a specific approach does not result from its fashionable status. Koziółek thus comments on this question: “If this is the third semester - I am an ecocritic.”³ He further observes that he is sarcastic because he does not “agree that theories are a set that can be used freely by any researcher and applied to any object.”⁴

How should new methodologies be used correctly? How can one avoid the over-zealousness of a neophyte? An important factor in using a relatively new (or fashionable) methodology is finding reliable resources and respecting their adopted approach. If we use theory in such a way, we can evaluate it, notice transformations within the discipline, and thus avoid a situation in which we simply “follow certain trends.” When deciding to use a certain methodology, it is important, first of all, to get acquainted with the counterarguments against it so that this choice is justified, careful, and free from ideological and cognitive naivety.

American Nature Writing as an Ethical Gesture

Ecocritical reading is a revisionist reading. As noted by Lawrence Buell, the crisis of Western metaphysics and ethics has brought to light a serious, complex, and fundamental problem:

¹ See: Julia Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki* [Cyborg in the Garden: An Introduction to Ecocriticism] (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015) 21; Julia Fiedorczuk, Gerardo Beltran, *Ekopoetyka: ekologiczna obrona poezji* [Ecopoetics: An Ecological Defense of Poetry] (Varsovia: Museo de Historia del Movimiento Popular Polaco: Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia, 2015).

² See: Lawrence Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture* (Cambridge, Mass. Belknap Press of Harvard University. Press, 1996), 6-9; Julia Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki* (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015) 21; Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią: tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej* [Conversations with the Land: The Tradition of Nature Writing in American Literature] (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010) 26.

³ Ryszard Koziółek, *Znakowanie trawy albo praktyki filologii* [Marking grass or philological practices] (Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011), 23.

⁴ Koziółek 23-24.

the crisis of the imagination and the crisis of understanding nature and humanity's relation to it. Interestingly, the American scholar emphasized the importance of metaphors which determine our view of reality. Buell argues that metaphors imply a certain view and evaluation of the world, which is not noticeable at first glance. How does it work? Scholars focused on deconstructing the concept of progress, which appears to be associated with positive connotations. However, the opposite of progress, e.g., the destruction of ecosystems related to forest clearing or the exploitation of natural resources, is marginalized:

(...) we live our lives by metaphors that have come to seem deceptively transparent through long usage. Take for instance "progress", literally a process or transit, which the democratic and industrial revolutions of the nineteenth century taught us to equate with "improvement", first with political liberalization and then with technological development. Whenever we use this word, unless we put it in quotation marks, we reinforce the assumption of a link between "technology" and "good" and the assumption that continuous technological proliferation is inevitable and proper. To state this point is not to argue the reverse, merely to call attention to the power of language⁵.

The "power of language" refers to its susceptibility to indirect manipulations, such as blurring the boundaries of the metaphor, when two figurative elements compared with each other are not seen as similar but identical. Ecocriticism tracks such linguistic constructions (and consequently also symbolic, imaginary, and ethical constructs and choices) to show how they pretend to be neutral, although they have been appropriated in the name of specific goals or particular interests. Indeed, the question of language is crucial in analyzing the transformations of the natural imagination and for the methodology itself: language must be investigated, challenged, and analyzed in the context of the anthropocentric point of view it imposes on nature. The investigation of the language of progress is the first step in the search for new ways of expression.

Buell also emphasized the pastoral tradition, which was fundamental for the American literary revival of the mid-nineteenth century (as well as for the understanding of American culture by Americans). He contrasted it with three tendencies: the image of old (European) world desire, the image of American cultural nationalism, and the discourse of American exceptionalism. In the context of the pastoral tradition, the most important figure was not so much (or not only) the leading transcendentalist, Ralph Waldo Emerson, but his student, considered to be the precursor of nature writing: Henry David Thoreau.

In America, Thoreau's *Walden, or, Life in the Woods* is considered an iconic book. Charles Darwin was not as successful even in British literary studies.⁶ Therefore, the collection of Thoreau's essays became, in a way, a starting point for Buell. The American scholar developed a typology of "environmental" texts – this typology is general (though still accurate) enough to shed new light on environmental issues in a number of works, showing the critical potential of ecocriticism. Environmentally oriented texts present the non-human environment not only as a framing device (an object) but as a certain continuum which suggests that human history is part of natural history; recognize the fact that human interest is not the only legitimate

⁵ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 2-3.

⁶ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 6-7,9.

interest; recognize that human accountability to the environment is part of the text's ethical orientation; and see the environment as a variable in time, a process rather than a constant.⁷

In this terminological confusion, two interconnected concepts deserve further attention: nature writing and ecocriticism. The former is part of the latter. As Joanna Durczak points out in her historical definition of nature writing, this category has somewhat blurred the boundaries of poetics, but its features are distinct:

The biggest problem for the majority of scholars who study nature writing is the vagueness of the term. In the United States, it is customary to define nature writing as non-fiction prose (it is most often an essay), devoted to broadly understood nature, but, in accordance with the nature of the essay, treated in a subjective, often emotional way. (...) Despite all the vagueness, critics dealing with nature writing emphasize that there is a certain set of components characteristic of texts traditionally included in this category. Two elementary features are a natural fact and a human being contemplating their relationship with it. It is very important that both components appear in the text together.⁸

The main generic determinant (of the nature essay) is the focus on the relationship between the environment and the human subject immersed in it. However, the subject finds themselves in a difficult situation; they must stop, or at best limit, classifying the world with the help of their human dictionary. They should only describe it. How is this achieved? By limiting the hegemonic, human, and hierarchic perspective and relying on a description that is able to express the unique aspects of the environment. The perceiving subject has to acknowledge the "ontological and axiological primacy of nature over man,"⁹ which does not necessarily deny the existence of a higher power. That is also why nature writing was favored by 19th-century thinkers, as it "expressed different forms of spirituality, from Christianity, through Buddhism, deism, pantheism and atheism to materialistic mysticism and sacralism."¹⁰

Contemporary ecocriticism is not only a theoretical but also a social trend. The interest in social engagement dates to early nature writing. Thoreau's *Walden* is, in fact, a philippic delivered to condemn the destruction of nature in the name of progress. It is a unique text indeed; the essay documents the experiment of moving from the city to Walden Pond to live there for two years. Indeed, Thoreau does not simply juxtapose the countryside and the city but uses this opposition to criticize social and economic relations. Thoreau's text would therefore be a model example of a literary approach to anti-urbanism, although understood in a rather specific and non-intuitive way. According to Buell:

"Anti-urbanism", as [Leo, A.B.] Marx puts it, "is better understood as an expression of something else: a far more inclusive, if indirect and often equivocal, attitude toward the transformation of society and of culture of which the emerging industrial city is but one manifestation".¹¹

⁷ Buell, 7-8.

⁸ Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej* [Conversations with the land: Nature writing in American literature] (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010), 22-23.

⁹ Durczak, 23.

¹⁰ Durczak.

¹¹ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 13-14.

Such an understanding of anti-urbanism explains why Buell sees Thoreau as not interested in nature as such but in nature as a conceptualization of something else – Thoreau appears to perceive nature through social and cultural changes resulting from the rapid economic growth in the early 19th century.¹² Thoreau also opposes Puritan morality and capitalism. It is also worth noting that in his monumental work on the history of American thought, Vernon L. Parrington, a historian living at the turn of the 19th and 20th centuries, titled the chapter devoted to the author of *Walden* “Transcendental Economist.”¹³ Parrington thus recognized that *Walden* should also be studied by historians of economic thought:

The single business of Henry Thoreau, during forty-odd years of eager activity, was to discover an economy calculated to provide a satisfying life. (...) *Walden* is the handbook of an economy that endeavors to refute Adam Smith and transform the round of daily life into something nobler than a mean gospel of plus and minus.¹⁴

Thoreau's project is not only an experiment and an expression of rebellion, but a gesture that calls into question the monolithic nature of reality. Building a house and a farm from scratch and living in accordance with nature's laws revealed the shortcomings of civilization, and thus the whole idea of progress, which, according to the author of *Walden*, corrupts human morality because people tend to focus on economic profit. When Thoreau leaves the city he symbolically and literally leaves such corrupted order. Thoreau demonstrates to his critics that a different way of life (living close to nature) is possible; he presents an alternative vision of a sustainable economy, which also triggers spiritual renewal and happiness. The experiment paradoxically demonstrates that people should adjust to the environment and not *vice versa*, which was by no means obvious considering the accelerating capitalist relations of the second half of the 19th century. The laws of symbiosis, that is, coexistence with surrounding nature, govern life in the woods. The writer first reduces human needs, which in fact do not differ from those of animals. He builds a simple house and grows his own food:

To many creatures there is in this sense but one necessary of life, Food. To the bison of the prairie it is a few inches of palatable grass, with water to drink; unless he seeks the Shelter of the forest or the mountain's shadow. None of the brute creation requires more than Food and Shelter. The necessities of life for man in this climate may, accurately enough, be distributed under the several heads of Food, Shelter, Clothing, and Fuel; for not till we have secured these are we prepared to entertain the true problems of life with freedom and a prospect of success.¹⁵

The similarity between different beings, and even more broadly between human and more-than-human nature, does not lead to banal conclusions – the belief that man is, in fact, also an animal. Thanks to careful observation and acute senses, Thoreau began to build poetic metaphors that led him to notice that the world in general was created according to the same principles:

¹²Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*, 17.

¹³Vernon Louis Parrington, *Main Currents in American Thought: The Romantic Revolution in America* (New York: Harcourt, 1927), 400.

¹⁴Parrington, 400.

¹⁵Henry David Thoreau, *Walden, or life in the Woods* (Boston: Beacon Press, 2005), 10.

I feel as if I were nearer to the vitals of the globe, for this sandy overflow is something such a foliaceous mass as the vitals of the animal body. You find thus in the very sands an anticipation of the vegetable leaf. (...) The atoms have already learned this law and are pregnant by it. The overhanging leaf sees here its prototype. (...) Thus, also, you pass from the lumpish grub in the earth to the airy and fluttering butterfly. (...) It is wonderful how rapidly yet perfectly the sand organizes itself as it flows, using the best material its mass affords to form the sharp edges of its channel. Such are the sources of rivers. In the silicious matter which the water deposits is perhaps the bony system, and in the still finer soil and organic matter the fleshy fibre or cellular tissue. What is man but a mass of thawing clay? The ball of the human finger is but a drop congealed. The fingers and toes flow to their extent from the thawing mass of the body. Who knows what the human body would expand and flow out to under a more genial heaven? Is not the hand a spreading palm leaf with its lobes and veins? (...) Each rounded lobe of the vegetable leaf, too, is a thick and now loitering drop, larger or smaller; the lobes are the fingers of the leaf; and as many lobes as it has, in so many directions it tends to flow, and more heat or other genial influences would have caused it to flow yet farther. Thus it seemed that this one hillside illustrated the principle of all the operations of Nature.¹⁶

Although such a vision of the world may seem naive, it demonstrates a fundamental problem – a linguistic aporia – the fact that human language fails to accurately describe the, not only human, reality and the fact that the language of nature differs from human language. The description of the world thus relies on an imperfect metaphor, which often leads to anthropomorphism. As Joanna Durczak points out, the metaphors used by English-speaking nature writers to appeal to the imagination of their readers were fundamentally positive: they emphasized mutual connection, cooperation, and symbiosis. Later, relations between man and nature were burdened with a different emotional baggage. As Darwinism gained popularity, the notions of interspecies competition and “the survival of the fittest” dominated the way in which the environment and its internal hierarchies were portrayed.¹⁷

Respectively, in accordance with Thoreau’s pro-ecological approach, nature and man develop according to the same law (like communicating vessels). As such, Thoreau’s anger, clearly visible in the opening essays of *Walden*, is all the more understandable. Thoreau strongly criticizes the developing capitalist economy ruled by greed rather than mutual benefit. Subsequent essays in the collection have a clear ethical orientation.

One day, quite unexpectedly, at the beginning of the essay “The Pond in Winter,” Thoreau arrives at a very important, if not the most important, conclusion of the entire collection, discovering that language is not able to express more-than-human reality. Nature communicates with a different system of signs, one that is inaccessible to humans. It uses light (or, as Joanna Durczak notes, non-grammatical nature-oriented nouns, such as pine, hill or snow¹⁸). Nature also has its call to action: “Forward!”

¹⁶Thoreau, 286.

¹⁷Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*, 31.

¹⁸Durczak, 78.

After a still winter night I awoke with the impression that some question had been put to me, which I had been endeavoring in vain to answer in my sleep, as what—how—when—where? But there was dawning Nature, in whom all creatures live, looking in at my broad windows with serene and satisfied face, and no question on *her* lips. I awoke to an answered question, to Nature and daylight. The snow lying deep on the earth dotted with young pines, and the very slope of the hill on which my house is placed, seemed to say, Forward! Nature puts no question and answers none which we mortals ask. She has long ago taken her resolution.¹⁹

The anthropocentric view was no longer sufficient for Thoreau, nor was it comprehensive. Nature is not an aesthetic construct that may be used to conceptualize the mental states of people living outside urban areas: in *Walden*, it becomes an autonomous entity, and this autonomy is respected by the writer. Thus, Thoreau moves away from narratives based on exploitation and submission to human will that objectify nature, becoming one of the first spokesmen for nature and its autonomy. The alleged silence of nature, and, consequently, human misunderstanding of it, in turn, result from the fact that we ask nature the wrong questions. Nature cannot answer them, if only because of the major differences in codes used by the sender and the receiver of the message. Any attempt to present the phenomena of the natural world in terms of standard human language is a dangerous overinterpretation - we produce meanings that are not really there.

In the history of ecocriticism, Henry David Thoreau's experiment is referred to as one of the first attempts to proto-ecocritically look at the text and the reality beyond it.²⁰ The reflection of the American writer, one of the apostles of transcendentalism, from which the tradition of nature writing stems (*Walden* has become an iconic example of the genre), contributed to the creation of a critical revisionist contemporary methodology, which has been developed since the publication of *Walden* in 1854. *Walden* attempted to dismantle mental and linguistic constructs in order to overcome the crisis of the imagination. Thoreau critically examined economy, social relations, and the exploitation of natural resources, and reflected on the limited category of the human subject.

From literature to legal solutions:
Stanisław Witkiewicz and Jan Gwałbert Pawlikowski

At the turn of the 19th and 20th centuries, ecological reflection begins to define itself in normative and systemic terms, proposing certain changes in legislation, not only in the Anglo-American cultures but also in Poland. The debate about the environment and the need to protect it, for fear of irreversible damage caused by technological development, increased urbanization, and high natural population growth, is important in Poland as well. Contemporary environmental research is largely based on the conclusions drawn from the transformations of the imagination at the turn of the 19th and 20th centuries. Natural sciences, which developed greatly in the 19th century but never in isolation from the humanities, played an important role in this process. Ecocriticism seems to bring these two distinct traditions together and is also part of posthumanism.

¹⁹Thoreau, *Walden*, 265.

²⁰Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki*, 21, 207-208.

In an introduction to one of the editions of *Na przełęczy* [On the Mountain Pass] (1891) by Stanisław Witkiewicz, Czesław Koziół describes the writer as one of the first artists to reflect on the dark side of the myth of progress:

Witkiewicz belongs to a dying generation that still participates in the last stage of bourgeois positivism, but is no longer enthusiastic about technical and economic development, engineers, inventors, merchants and organizers. [...] This feeling of disappointment was the result of the social bankruptcy of the slogans of positivists who believed that technical and economic development could be a remedy for all social problems. It turned out that positivists [...] made a terrible mistake. Contrary to what they believed, economic and technological growth did not make everyone happy: only merchants and capitalists and their direct associates became more affluent [...] Witkiewicz's generation, in its prime, is *Młoda Polska* [Young Poland] and ridicules the philistine culture of the bourgeoisie, condemning the egoistic philosophy of the victorious bourgeoisie. Instead, it looks for different, higher goals [...].²¹

Koziół was right. He points to the ideological affinities between Thoreau and Witkiewicz. *Na Przełęczy* is an autobiographical essay in which the artist describes his trip from Krakow to Zakopane. In addition to extensive and impressionistic descriptions of nature, the fauna and flora of the Tatra Mountains, *Na Przełęczy* is also a sociological study: a participant observation, an examination of the area and its popularity in contemporary society, and a critical look at tourists and their love of folk culture. Witkiewicz criticizes capitalism, capitalist trends, and the resulting destruction of the natural environment, including adaptation strategies of the people of Podhale who wished to make the most of tourism. Some Gorals decided to play this capitalist game: they "Orientalized" themselves; they presented themselves to tourists as they would be stereotypically perceived in the collective consciousness, thus making money. Zakopane appeared to be a kind of performance, a philistine mecca for wealthy townspeople who were eager to fall in love with nature, focusing on over-aestheticizing their feelings and experiences. The Tatra mountains were therefore perceived through the prism of their function: located near Krakow, the region satisfied the needs of communing with beautiful nature and became a symbol of material status. With irony, Witkiewicz describes the dilemmas of a tourist who had just found himself in a mountain town:

The quiet philistine, who visited the Tatra Mountains because everyone else did, initially tries to adapt but it is a painful and difficult process. He is used to falling asleep while listening to a samovar in the evening, to seeing pale, clean buns in a wire basket next to a plate with the slices of pink ham. He is used to waiting for the paperboy, to visitors, and to sitting on his couch, while the maid puts in his empty and idle hand the most recent denial of yesterday's news. This man did everything he could to turn his life into a series of infinitely small but repeatable pleasures. The newspapers think for him. Everything makes life easier for him. He buys wit, humor, comfort, and pleasure for his three cents. And here, he finds himself in a vacuum – in the desert.²²

Witkiewicz bitterly exposes the fact that society is focused on money, thus isolating itself from the real experience of more-than-human nature. As such, we are reminded of a similar

²¹Czesław Koziół, "Wstęp" [Introduction], in Stanisław Witkiewicz, *Na przełęczy* [On the Mountain Pass], ed. Czesław Koziół, (Warsaw: Książka, 1948), V.

²²Stanisław Witkiewicz, *Na przełęczy* [On the Mountain Pass], in: *Pisma tatrzańskie* [The Tatra writings] Vol.1, ed. Roman Hennel, (Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1963), 40-41. All excerpts from the texts were translated by M.O.

situation described by H.D. Thoreau in *Walden*. Both authors share the same beliefs, although Witkiewicz criticizes both the philistines and the ascetics:

Only the people who did not have time to get used to the comforts and who, above all, look for something in the world, who look and see, know how to listen, want to explore and get to know things, only they can be happy. They are maniacs for whom simple food and simple furniture is enough. It is enough for them – they can then focus on the beauty of nature, some ethnographic differences or natural peculiarities. If they were tortured, they would still look for color, admire the hilt of the executioner's sword, or study the chemical composition of a deadly viper venom.²³

For Witkiewicz, nature was neither idyllic nor aesthetic. It was a dangerous and unpredictable force that only the natives, Gorals living in symbiosis with nature, seemed to understand. They were able to read its signs and adapt to its changes:

At night, in complete darkness, we were awakened by a sudden whistle, the rattling of windows, the crackling of the roof and the howling of stoves. It seemed that the wings of a huge bird, with feathers like great mast pines, were hitting the walls of the cottage, sweeping the tops of the spruce trees and dying somewhere in the darkness of the black night. Then everything went quiet for a moment – only to explode suddenly with a new force of madness and rage.²⁴

Therefore, Witkiewicz openly mocked rich tourists, their mannerisms, and their fixation on literary or, more broadly, social conventions. Apart from making ironic remarks about the tourism industry, Witkiewicz also demonstrated how nature is deprived of its autonomy – it is relegated to the role of a reserve. Mindless tourists see it from horse-drawn carriages on their way to the Kościeliska Valley:

The poetic philistine was worried about his own situation. He constantly expressed his admiration and enthusiasm, played among the rocks and jumped clumsily, and cherished and glorified the uncomfortable lodgings, his guide, and even his walking stick. In the Tatra literature, this elegiac tone prevails: everyone thanks the Creator, who built such miracles for them, for tourists.

Today, everything is changing. Trips to the Tatra Mountains have become something ordinary and common. Enthusiasts, having lost a lot of money, are tight with their money; For Gorals, civilized, stamped and normalized in their payments, guests are a source of income, on which taxes have to be paid.

The moment the gentlemen begin to count their money, Gorals scrupulously calculate the value of their services and merits. Egoisms collide: disappointment and the source of all these tales about the greed of Gorals and the exploitation of guests. Of course, Gorals are not always to blame, and you can often see a distressed Jasiiek or Maciek who suffer, since their guests threatened that they would describe them in the newspapers because they had been overcharged for something. The guest who does not want to pay does not see that he is the same as the Goral who wants to overcharge for everything.²⁵

²³Witkiewicz, 41.

²⁴Witkiewicz, 49-50.

²⁵Witkiewicz, 41.

Witkiewicz comments on how the mountain ecosystem is constantly violated and also makes a few remarks on the status of animals and humans in natural surroundings. He focuses on climbing, which becomes a meditation that opens one up to nature and transcends the aesthetic dimension. He also points out similarities in human and animal behavior:

Climbing, this selfless struggle with nature, allows one to use excess strength and health, leaving no disgust, no real disappointments, because there are no real interests or benefits to gain. [...] The climber obtains a lot of overwhelming impressions from a wonderful and powerful nature: nature is easy to comprehend, because it presents itself in expressed, defined, firm, clear and convincing shapes.²⁶

Alas, despite what really makes him different from animals, despite his hats, tailcoats, pointed-nosed shoes, Amsterdam liqueur and Virginia, man has so much in common with them! Are these two voices talking over the desert not the same as the singing of birds or the roar of predators meeting in the darkness of the forest?²⁷

[Hunting] it is a pure struggle for existence (between two different creatures who are equals. (...)) [A bear has] his own sayings and ways, just like humans.²⁸

Witkiewicz criticizes the instrumentalization of nature by wealthy tourists. He argues that they only visited the Tatra Mountains because it was fashionable and because they wished to satisfy their aesthetic needs. However, the most important issue that occupied the writer's mind is the way of perceiving reality. This issue, in turn, translates almost directly into acknowledging the limitations of language: the written fails to fully express the seen. Witkiewicz, as an art critic, points out that even photography is not able to convey the essence of the seen, falsifying almost everything from color to texture. Only an impressionistic description, which accounts for the position of the sun, the changing colors and the relations between individual elements, may be credible. As Witkiewicz writes in one of his critical essays:

Not only does photography produce a false image of an impressionist image, photography is also false by nature. The coating is to a varying degree sensitive to the effects of various colors. As a result, even a very dark blue spot in the photograph looks brighter than the brightest yellow or red spot, than the brightest orange tone. Photography therefore often gives an almost completely different impression of different colors and the relations of local color fields than the one seen in nature. For example, when the sun illuminates snow, it looks so dazzling and so contrasting in nature, but it is completely lost in photography because the shadows, tinged with the reflection of the blue sky, are not captured in all their complexity.²⁹

For Witkiewicz, impressionism was not so much an aesthetic way of organizing a text, but an epistemological issue. It was an extension of naturalism, since both engaged with the subject

²⁶Witkiewicz, 63.

²⁷Witkiewicz, 136.

²⁸Witkiewicz, 148.

²⁹Stanisław Witkiewicz, "Impresjonizm" [Impressionism], in: *Sztuka i krytyka u nas* [Polish art and criticism], ed. Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971), 149.

who perceives the world only in fragments. Since it was impossible to be objective, the artist was trying to convey the complexity of the world through detail, which, in a way, contained the whole. Such an understanding of impressionism, as well as the category of cognition in general, is particularly helpful in noticing the level of complexity of more-than-human nature, including the flora and fauna in the Tatra mountains. It is also worth noting that Witkiewicz's extremely graphic natural imagination is rooted in Romantic literature. As Maria Olszaniecka observes:

The enthusiasm for Mickiewicz's descriptions of nature could be explained if we take into consideration Witkiewicz's personal love for creating pictures-descriptions. Witkiewicz loved *Pan Tadeusz* (quotations from the poem may be found not only in books but also in Witkiewicz's letters) and it shaped him as an impressionist writer. We could even argue that Mickiewicz had a direct original influence on Witkiewicz's descriptive language.³⁰

Focusing on a detail was an epiphany-like experience. Especially when a group of climbers looked at a monumental landscape for the first time:

What looked like golden gravel from above, with the eye of a peacock's feather on top, is a great valley, full of rocks from the surrounding mountain tops, boulders that we climb onto, roll off, jump over, minding the narrow spaces between them. Climbers climb onto them using their hands, working with their legs, arms, backs. They are focused – they do not want to break their legs, twist their arms. If anything, they can be bruised and tear their shins. It is chaos, a labyrinth, a puzzle made of small rooms, narrow corridors, narrow passages, steep walls; however, in the face of the majestic mountains, the hardships and the dangers of rock formations, it is nothing. Alas, it does not resemble the comfortable roads we are used to. The hardship makes it impossible to observe nature and the surroundings. Man is busy with, engrossed in, walking.³¹

Witkiewicz's poetics in *Na Przełęczy* is focused on what is important at a given moment – when one is actually looking at something. Fragmentation, i.e., paying attention to a certain fragment of a larger image, modulates sensitivity in the sense that it allows one to perceive the autonomous, the strange and the specific in nature. Witkiewicz pays attention to landscape because he wishes to see the world anew; he wishes to include more-than-human nature (previously relegated to the role of decorations or background) in the act of looking.

Through the streaks of light, trembling in a slight mist, the even walls of Rysy rise up high – foggy, airy; the sun falls into the valley of a black lake and shines there as if, beyond the rocky, dark threshold, an electric lamp burned, throwing reflections on the rocks, whose each bend and projection is clear and sharp. [...] Rock rubble is scattered everywhere, large, white chippings of granite are piled up. In the sunlight you can see this world in ruins – you can see that the mighty mountain tops crumble, fall apart and turn into lumps and dust that the wind blows away; you can see how spruces die, you can see their whole generations, pale, wretched, dwarfed, dying or already dead.

³⁰Marta Olszaniecka, "Wstęp" [Introduction], in: Stanisław Witkiewicz, *Sztuka i krytyka u nas*. ed. J. Jakubowski, M. Olszaniecka, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971), s. XLII.

³¹Witkiewicz, *Na przełęczy*, 135.

[...] Ferns turn yellow, the grass withers. Everything shows traces of decay, death, transformation and rebirth – of constant change and impermanence. Only water, dark, shiny, uniform, so different from what surrounds it, seems to be as permanent as eternity.³²

Moreover, Witkiewicz's impressionistic consciousness also influenced the form of this autobiographical essay: he reversed its narrative order. It was not so much the desire to describe reality that resulted in the description of the detail as the experiences triggered by noticing what had previously remained invisible. The latter motivates the text, rendering it fragmentary and digressive.

Jan Gwalbert Pawlikowski had similar concerns to Witkiewicz. He criticized the rapidly changing Tatra Mountains and rampant tourism, which translated into the degradation of the natural environment and the unique mountain ecosystem. In the essay *Kultura a natura* (1913) [Culture and nature], which was extremely important for environmental protection in Poland, Gwalbert Pawlikowski expresses his concerns about the lack of official regulations that could protect the Tatra Mountains from the brutal exploitation by tourists and its irreversible consequences (the construction of cableways, converting mountain shelters into hotels, and turning paths into roads).

In relation to more-than-human nature, Gwalbert Pawlikowski also opposed anthropomorphism, which deprived nature of its autonomy and distanced it from man:

For the moods triggered by nature seem to have no reason, and their nature is undefined; indeed, we tend to ascribe to nature those feelings that come to us, and explain them, undefined as they are, as feeling the same thing as nature. It is the age-old, apparently insoluble, problem of anthropomorphism. It only takes on a different, supposedly higher, or in fact very vague and indistinct, form, as if it were destined to die someday by dissolving into the fog. Instead of the naive animism animating each creation of nature individually, we should recognize the unity of the universal spirit with which the human spirit is connected.³³

Such an approach is connected to Gwalbert Pawlikowski's developed environmental awareness and his concern for environmental protection: starting in 1912, he was the president of the Tatra Mountains Protection Committee of the Tatra Mountains Society. He wished to establish the Tatra Mountains national park, similar to the first American national park Yellowstone.³⁴ He was an ardent advocate of this idea and helped introduce official environmental protection regulations (Radecki 2014, 59-80). National parks could protect the environment: an environmental refugium would be established. The national park was supposed to be an autonomous space; it would be managed and regulated only by its own laws. Humans were to study them and learn about the laws of nature. The creation of a national park would also mean that nature would be recognized as a valuable cultural object and become part of Polish

³²Witkiewicz, 207.

³³Jan Gwalbert Pawlikowski, *Kultura a natura i inne manifesty ekologiczne* [Culture and nature and other ecological manifestos], ed. Remigiusz Okraska, (Łódź: Obywatel-Stowarzyszenie "Obywatele-Obywatelom", 2010), 45.

³⁴Jacek Kolbuszewski, *Ochrona przyrody a kultura* [Environmental protection and culture], (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej), 143.

national heritage. Therefore, any decisions or regulations that could significantly affect the way the park operated should be based on morality, ethics, and sound judgment.

The representations of nature in nineteenth-century literature make us reflect on their origins. We also need to reflect on and reformulate such basic categories as subject and nature, since, as concepts, they promote exclusion and (gender, ethnic and species) inequalities. As such, humanistic thought could no longer ignore animals and the development of economy based on the exploitation of natural resources. Ecocriticism, as an approach that is fundamentally revisionist, began to examine the relationships between human and more-than-human nature, trying to create an inclusive world, based on mutual coexistence and cooperation.

The roots of this reading practice are, in turn, found in American nature writing of the second half of the 19th century, as exemplified by H.D. Thoreau's *Walden, or life in the woods*. The text was a manifesto: it questioned and opposed the exploitation of the environment for profit. Capitalism, which additionally significantly violated social relations, was also a source of, among other things, economic exclusions. There is no such distinct tradition of environmentally-oriented texts in Poland. This has to do with, among other things, historical context: the subordination of Polish literature to politics. Nature was (indirectly) used to fight for Polish independence, and was not treated as an autonomous, self-regulating, and self-governed sphere.

However, interesting transformations of environmental imagination may be noticed in Polish literature at the turn of the 19th and 20th centuries. In a comparative analysis, the works of Witkiewicz and Gwałbert Pawlikowski engage in an original dialogue with the tradition of nature writing, and even express some contemporary ecocritical concerns.

Journalism and literature played a significant role in shaping social awareness as regards environmental protection (and at the turn of the century, as exemplified by Gwałbert Pawlikowski, personal involvement and activism also played an important role). They may be described as a collective exercise in empathy and responsibility.

translated by Małgorzata Olsza

References

- Buell, Lawrence. *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, Cambridge, Mass. Belknap Press of Harvard University. Press, 1996.
- Durczak, Joanna. *Rozmowy z ziemią: tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010.
- Fiedorczyk, Julia. *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015.
- Fiedorczyk, Julia; Beltran Gerardo. *Ekopoetyka: ekologiczna obrona poezji*, Varsovia: Museo de Historia del Movimiento Popular Polaco: Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia, 2015.
- Kolbuszewski, Jacek. *Ochrona przyrody a kultura*, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1992.
- Kozioł, Czesław. "Wstęp". In: Stanisław Witkiewicz, *Na przełęczy*. Edited by Czesław Kozioł, Warsaw: Książka, 1948.
- Koziołek, Ryszard, *Znakowanie trawy albo praktyki filologii*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011.
- Parrington, Vernon Louis. *Main Currents in American Thought: The Romantic Revolution in America*. New York: Harcourt, 1927.
- Pawlikowski, Jan Gwalbert. *Kultura a natura i inne manifesty ekologiczne*. Edited by Remigiusz Okraska, Łódź: Obywatel-Stowarzyszenie "Obywatele-Obywatelom", 2010.
- Thoreau, Henry David. *Walden, or life in the Woods*. Boston: Beacon Press, 2005.
- Witkiewicz, Stanisław. *Na przełęczy*, in: *Pisma tatrzańskie. Vol.1*. Edited by Roman Hennel, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1963, 40-41.
- — —, "Impresjonizm", in: *Sztuka i krytyka u nas*, ed. Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.
- Olszaniecka Marta, "Wstęp", in: Stanisław Witkiewicz, *Sztuka i krytyka u nas*. Edited by Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.

KEYWORDS

NATURAL WRITING

ecocriticism

ABSTRACT:

In the article, I focus on the comparative approach to the images of nature in literature at the turn of the 19th and 20th centuries. I analyse H.D. Thoreau's *Walden, or life in the woods* and Stanisław Witkiewicz's *Na przełęczy* [On the mountain pass]. The starting point for examining the origins of nature writing is a close reading of Henry David Thoreau's essay, which marks the beginning of ecocriticism: it combines an activist and revisionist approach towards the relationship between human and more-than-human nature. Although nature writing has not developed as a distinct tradition in Polish literary studies, in my analysis I demonstrate that Stanisław Witkiewicz's *Na Przełęczy* (1891) is essentially an example of this genre, as discussed by Lawrence Buell in reference to H.D. Thoreau's essay.

environmental awerness

American trancendentalism

NOTE ON THE AUTHOR:

Agnieszka Budnik – 1995, PhD student at the Department of Poetics and Literary Criticism at AMU's Faculty of Polish and Classical Studies, translator. Her research interests include the sociology of literature and contemporary literary scene. In her doctoral dissertation, she focuses on the institution of the literary award and its impact on the evaluation of contemporary literature. She published in, among others, „Czas Kultury”, „Śląskie Studia Polonistyczne”, „ Zarządzanie w Kulturze”.

Do źródeł, do gór. Protoekokrytyczne odczytania *Waldenu* Henry'ego Davida Thoreau i *Na przełęczy* Stanisława Ignacego Witkiewicza

Agnieszka Budnik

ORCID: 0000-0002-3157-503X

Od transcendentalizmu amerykańskiego do ekokrytyki

Chociaż ekokrytyka dojrzałym i akademickim nurtem stała się dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku (w kręgach brytyjskich i amerykańskich), jej początków powinniśmy szukać już w drugiej połowie XIX wieku (także w polskim literaturoznawczym wariacie). Nie bez znaczenia był przy tym moment, w którym nauki humanistyczne zaczęły wyodrębniać się od nauk przyrodniczych, szukając własnej autonomii, aparatu pojęciowego i odpowiedzi na z gruntu pragmatyczne pytania o zależność literatury od empirycznej rzeczywistości. Skupienie się na relacjach pomiędzy człowiekiem a środowiskiem stało się w konsekwencji trzecią drogą, integrującą rozdzielające się ścieżki nauki: interesującą myślicieli z obu stron barykady dyscyplin.

W swej kanonicznej już dla ekokrytycznych praktyk czytania pracy *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture* z 1996 roku Lawrence Buell postawił sprawę jasno: kryzys ekologiczny to przede wszystkim kryzys wyobraźni. Takie ujęcie problemu, podchwycone na polskim gruncie współczesnych badań ekokrytycznych przez Julię Fiedorczuk, stanowi punkt wyjścia do dyskursu w obrębie humanistyki, akcentującego problematykę relacji między ludźmi a nie-ludzką naturą.

Oprócz krytycznego spojrzenia na pojęcie podmiotu współczesna refleksja ekokrytyczna rozważa wiele ważkich problemów, które wiążą się z praktyką zamieszkiwania ziemi. Bierzymy więc pod uwagę zasady funkcjonowania we wspólnocie, jak również eksploatację środowiska naturalnego, za przedmiot rozmyślań czyniąc gospodarkę czy szerzej – ekonomię, nierzadko ściśle związaną z wyborem środków produkcji i postaw etycznych¹.

Żeby mówić o ekokrytyce dzisiaj, z czystej przyzwoitości (i odżegnania się od zarzutów o anachroniczne czy zbyt swobodne wykorzystywanie dość „modnej” teorii) należałoby przyjrzeć się sposobom modulowania wrażliwości zorientowanej na środowisko. Punktem wyjścia czynię więc fundamentalny i założycielski dla przyrodopisarstwa esej Henry’ego Davida Thoreau *Walden*, który wskazuje się właśnie jako tekst protoekokrytyczny².

Spojrzenie ekokrytyczne jest również próbą reinterpretacji rudymenarnego dla XIX wieku motywu przyrody z zupełnie innej perspektywy – nie jako zamkniętego motywu literackiego, a więc estetycznego sposobu organizacji tekstu, ale raczej w sposób ukazujący ciągłość myśli i szukający odpowiedzi na zasadnicze pytania o miejsce człowieka w świecie. Tak jasno obrana metoda, a raczej: praktyka czytania, wymaga dodatkowego usprawiedliwienia. Oprócz wiary, że jest ona w stanie przedstawić nowe, inspirujące wnioski dotyczące badanych dzieł i wyobraźni przyrodniczej, postulowanie innego myślenia o literaturze potrzebuje także umocowania w teorii. Za Ryszardem Koziółkiem pozostaje więc w metodologię uwierzyć i zapewnić, że przyjęcie wskazywanej optyki nie wynika z jej modnego statusu, który autor *Znakowania trawy albo praktyk filologii* ironicznie parafrazuje: „Jeśli to trzeci semestr – jestem ekokrytykiem”³, zaznaczając, że sarkazm tego twierdzenia „wyraża niezgodę na twierdzenie, że teorie są zestawem do dowolnego używania przez każdego badacza i stosowania ich do dowolnego obiektu”⁴.

Co zatem zrobić, żeby z czystym sumieniem czerpać ze zdobyczy nowych metodologii, a jednocześnie uniknąć nadgorliwości neofitki? Ważnym czynnikiem w posługiwaniu się stosunkowo

¹ Zob. Julia Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki* (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015), 21; Julia Fiedorczuk, Gerardo Beltran, *Ekopoetyka: ekologiczna obrona poezji* (Varsovia: Museo de Historia del Movimiento Popular Polaco: Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia, 2015).

² Zob. Lawrence Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture* (Cambridge, Mass. Belknap Press of Harvard University. Press, 1996), 6–9; Julia Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki* (Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015) 21; Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią: tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010), 26.

³ Ryszard Koziółek, *Znakowanie trawy albo praktyki filologii* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011), 23.

⁴ Koziółek, 23–24.

nową (czy: modną) metodologią badawczą jest rzetelne poszukiwanie jej źródeł i odkrywanie stojącej za nią wrażliwości. To właśnie praktykowanie teorii pozwala na wprowadzenie elementów wartościowania oraz dostrzeżenie przeobrażeń w obrębie dyscypliny, unikając tym samym bezrefleksyjnego zachłyśnięcia się popularnością i przewagą pewnych języków badawczych nad innymi. Decydując się na związenie z jasno określonym dyskursem, istotne jest przede wszystkim zaznajomienie się z kontrargumentami zebranymi przeciwko metodzie własnej, aby wybór ten był wyborem uzasadnionym, świadomym oraz wolnym od zaślepienia ideologicznego i związanej z nim naiwności poznawczej.

Amerykańskie przyrodopisarstwo jako gest etyczny

Czytanie ekokrytyczne to czytanie rewizyjne. Za przywołaną już pracą Lawrence'a Buella zwykło się uważać, że kryzys zachodniej metafizyki i etyki wy dobył na światło dzienne problem o wiele bardziej poważny i złożony, a przy tym zupełnie fundamentalny: kryzys ten dotyczy w istocie wyobraźni oraz konceptualizowania natury i związków między nią a człowiekiem. Co szczególnie interesujące, amerykański badacz podkreślał wagę metafor, którymi się posługujemy, a które determinują spojrzenie na otaczającą rzeczywistość. Dana metafora w optyce Buella pociąga za sobą ścisłą konotację z wartościowaniem, które na pierwszy rzut oka nie jest dostrzegalne. W jaki sposób odbywa się ta procedura? Badacz skupił się na zdekonstruowaniu pojęcia postępu [*progress*], które w pierwszym odruchu kojarzy się ze zdecydowanie pozytywnymi konotacjami. Marginalizuje się za to rewers tego procesu: zniszczenia ekosystemów związane z wycinką puszczy czy eksploatacją zasobów naturalnych:

[...] w naszym życiu posługujemy się metaforami, które przez długi czas użytkowania stały się zwodniczo przejrzyste. Weźmy na przykład „postęp”, dosłownie proces lub tranzyt, który demokratyczne i przemysłowe rewolucje XIX wieku nauczyły nas utożsamiać z „ulepszaniem”, najpierw z polityczną liberalizacją, a potem z rozwojem technologicznym. Ilekroć używamy tego słowa, o ile nie bierzemy go w cudzysłów, wzmacniamy założenie o związku między „technologią” i „dobrem” oraz założenie, że ciągła technologiczna proliferacja jest nieunikniona i właściwa. Nie chodzi o to, by twierdzić, że jest odwrotnie, a jedynie o to, by zwrócić uwagę na siłę języka⁵.

Wspomniana przez Buella „siła języka” [*power of language*] to w tym przypadku jego podatność na manipulacje przeprowadzone nie wprost, polegające na zacieraniu granic czytelności metafory, kiedy to oba porównywane ze sobą człony przenośni nie są zestawiane ze sobą na zasadzie podobieństwa, ale odbierane są jako tożsame. Jednym z zadań ekokrytyki staje się więc tropienie takich konstrukcji językowych (a w konsekwencji – symbolicznych, wyobrażeniowych oraz takich, które przekładają się na określone praktyki i wybory etyczne) oraz ukazanie tego, w jaki sposób pozorują swą neutralność, choć zawłaszczone zostały w imię określonych celów czy partykularnych interesów. Z tych właśnie powodów dla rozważań nad modulowaniem wyobraźni przyrodniczej i dla samej metody tak istotne jest zagadnie-

⁵ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 2–3 (tłumaczenie – AB).

nie języka – postawionego w stan podejrzenia, pytanego o adekwatność i przystawalność antropocentrycznego punktu widzenia do opisywania natury. Postawienie języka postępu pod trybunałem jest przy tym pierwszym krokiem na drodze poszukiwań nowego sposobu wyrażania.

Wspomniany już Buell akcentował również kluczową dla amerykańskiego literackiego odrodzenia połowy XIX wieku (a także dla samorozumienia amerykańskiej kultury) tradycję pastoralną. Przeciwstawiał ją trzem tendencjom: pożądaniu starego, a więc europejskiego świata, konstruowaniu amerykańskiego nacjonalizmu oraz dyskursu o wyjątkowości Ameryki. Dla tradycji pastoralnej najważniejszą postacią stał się nie tyle (czy: nie tylko) czołowy transcendentalista Ralph Waldo Emerson, ile jego uczeń, uznawany za prekursora przyrodopisarstwa (ang. *nature writing*) – Henryk David Thoreau.

Walden, czyli życie w lesie H.D. Thoreau osiągnął status książki kultowej w kręgach amerykańskich, co nie udało się w takim stopniu pracom Karola Darwina na gruncie brytyjskiego literaturoznawstwa⁶. Dlatego też zbiór esejów Thoreau stał się poniekąd punktem wyjścia służącym Buellowi do skonstruowania typologii literatury środowiskowo zorientowanej – typologii na tyle uogólnionej (choć wciąż trafnej), że pozwalającej na zauważenie problematyki przyrodniczej w perspektywie ekokrytycznej w całkiem sporej liczbie dzieł, a ponadto ukazującej potencjał, który drzemie w proponowanej metodologii. Teksty te miałyby się odznaczać: ujęciem środowiska pozaludzkiego nie w kategoriach ramy (myślenia przedmiotowego), ale jako pewnego kontinuum, które sugeruje, że ludzka historia zawiera się w tej naturalnej; uznaniem, że interes ludzki nie jest tym jedynym uzasadnionym; przekonaniem, że ludzka odpowiedzialność za środowisko jest częścią etycznej orientacji tekstu; zawarciem przekonania, że środowisko to raczej zmienna w czasie, pewien proces, a nie stała⁷.

W tym splątaniu terminologicznym na uwagę i rozróżnienie zasługują również dwa sprzężone ze sobą pojęcia: kluczowe przyrodopisarstwo (*nature writing*) i ekokrytyka, z czego pierwsze zawiera się poniekąd w drugim. Jak zwraca uwagę Joanna Durczak, wyprowadzając historyczną definicję przyrodopisarstwa, pojęcia z zakresu poetyki o nieostrych granicach, choć czytelnym cechach:

Największym problemem dla większości komentatorów *nature writing* jest nieostrość znaczeniowa tego terminu. W Stanach Zjednoczonych przyjęło się definiować *nature writing* jako prozę niefikcyjną (formalnie jest to najczęściej esej), poświęconą szeroko rozumianej tematyce przyrodniczej, ale – zgodnie z naturą eseju – potraktowanej w sposób subiektywny, często otwarcie emocjonalny. [...] Pomimo wszystkich klasyfikacyjnych nieostrości krytycy zajmujący się *nature writing* podkreślają, że istnieje pewien zespół komponentów charakterystycznych dla tekstów tradycyjnie zaliczanych do tej kategorii. Dwa elementarne to fakt przyrodniczy oraz człowiek kontemplujący swoje z nim relacje. Bardzo istotne jest to, aby oba te komponenty występowały w tekście razem⁸.

⁶ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 6–7, 9.

⁷ Buell, 7–8.

⁸ Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarstwa w literaturze amerykańskiej* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010), 22–23.

Naczelnym wyznacznikiem przynależności do gatunku przyrodopisarskiego byłoby eksponowanie w tekście eseistycznym (lub eseizującym) relacji między środowiskiem, a zanurzonym w nim podmiotem. Kompetencje podmiotu są tu jednak szczególne: musi on zarzucić, a w najlepszym razie ograniczyć kategoryzowanie otaczającej go rzeczywistości za pomocą wyuczonego, ludzkiego słownika. Jego rola powinna polegać wyłącznie na praktyce deskryptywnej. W jaki sposób odgrywać ją w praktyce? Ograniczając hegemoniczną, ludzką perspektywę, która hierarchizuje byty na rzecz tworzenia takiego opisu, który oddawałby swoistość środowiska. Podmiot postrzegający musiałby uznać „ontologiczny i aksjologiczny prymat przyrody nad człowiekiem”⁹, co niekoniecznie oznaczałoby zanegowanie istnienia instancji nadrzędnej. Również z tego powodu przyrodopisarstwo stało się formą atrakcyjną dla myślicieli dziewiętnastowiecznych, ponieważ „wyraża cały wachlarz form duchowości od chrześcijaństwa, przez buddyzm, deizm, panteizm i ateizm po materialistyczny mistycyzm i sakralizm”¹⁰.

Spoglądając na współczesny charakter ekokrytyki jako nurtu nie tylko teoretycznego, ale ściśle sprzężonego z zaangażowaniem w życie społeczne, źródeł aktywizmu należy poszukiwać właśnie w przyrodopisarstwie. *Walden* Thoreau to w gruncie rzeczy nic innego jak świadectwo gestu niezgody wobec rujnowania przyrody w imię postępu. Świadectwo szczególne, bo ustalone w formie eseizowanej dokumentacji eksperymentu – przeprowadzki z miasta nad brzeg stawu na czas dwóch lat. Należy zdecydowanie zaznaczyć, że pisarz dalece wykroczył poza powierzchowne zestawienie na zasadzie kontrastu wizerunku wsi i miasta, z opozycji wyprawiając dość precyzyjną krytykę stosunków społecznych i ekonomicznych. Gest Thoreau byłby zatem modelowym przykładem literackiego ujęcia zagadnienia antyurbanizmu, choć rozumianego w dość szczególny i nieintuicyjny sposób. Jak pisał Buell:

„Anti-urbanism”, as [Leo – przyp. A.B.] Marx puts it, „is better understood as an expression of something else: a far more inclusive, if indirect and often equivocal, attitude toward the transformation of society and of culture of which the emerging industrial city is but one manifestation”¹¹.

Tak rozumiane pojęcie antyurbanizmu tłumaczy stwierdzenie autora *The Environmental Imagination*, jakoby Thoreau nie był aż tak bardzo zainteresowany naturą jako taką, lecz traktował ją jako konceptualizację czegoś innego – dostrzegając za jej pomocą przemiany społeczne i kulturalne, będące wynikiem intensywnego rozwoju ekonomicznego Ameryki początku XIX wieku¹². Praca Thoreau wyrosła również ze sprzeciwu wobec purytańskiej moralności i kapitalistycznych uwarunkowań. Na odnotowanie zasługuje również fakt, że w monumentalnym dziele dotyczącym historii myśli amerykańskiej Vernon L. Parrington, historyk żyjący na przełomie XIX i XX wieku, rozdział poświęcony autorowi *Waldenu* tytułuje „Transcendentalny ekonomista”¹³, uznając twórczość Henry’ego Davida Thoreau za interesujący materiał do analizy również przez historyków myśli ekonomicznej:

⁹ Durczak, 23.

¹⁰ Durczak.

¹¹ Buell, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*, 13–14.

¹² Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*, 17.

¹³ Vernon Louis Parrington, *Główne nurty myśli amerykańskiej. Romantyczna rewolucja w Ameryce 1800–1860*, tłum. Henryk Krzeczowski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970), 563.

Przeszło czterdzieści lat ożywionej działalności poświęcił Henry David Thoreau jednemu tylko celowi, a mianowicie odkryciu takich warunków ekonomicznych, które zapewniłyby człowiekowi zadowalającą egzystencję. [...] *Walden* jest podręcznikiem ekonomii, wymierzonym przeciw naukom Adama Smitha i usiłującym przekształcić powszednie trudy człowieka w zajęcie, któremu przyświeca cel szlachetniejszy od przyziemnej ewangelii dochodów i rozchodów¹⁴.

Projekt Thoreau to nie tylko eksperyment i wyraz jednostkowego buntu, ale gest, który podważył sposób dotychczasowego myślenia, podając w wątpliwość monolityczność otaczającej rzeczywistości. Budowa od podstaw domu i gospodarstwa, życie w rytmie i za przyzwoleniem natury, odsłoniły bowiem wadliwość konstruktów cywilizacji, a co za tym idzie – całej idei postępu, która wedle autora *Waldenu* przyczynia się do wykrzywienia ludzkiej moralności z powodu skupienia się jedynie na ekonomicznym zysku. Porzucenie miasta to symboliczne i jak najbardziej realne odcięcie się od tak rozumianego porządku. Thoreau, na zarzuty mał-kontentów, że inny świat (w domyśle: sprzężony i zależny od rytmu przyrody) nie jest już możliwy, prezentuje alternatywną wizję zrównoważonej gospodarki, przyczyniającej się do odnowy duchowej, a także, w planie Thoreau, do aktywnego dążenia do osiągnięcia życiowego szczęścia). W eksperymencie Amerykanina dochodzi do znaczącego odwrócenia. To człowiek ma dopasować się do otoczenia, co w rozpędzających się stosunkach kapitalistycznych drugiej połowy XIX wieku nie było wcale oczywistością. Czynnikiem regulującym życie z dala od cywilizacji stają się prawa symbiozy, współzycia z otaczającą przyrodą. Z porażającą logiką pisarz najpierw dokonuje redukcji ludzkich potrzeb, które na dobrą sprawę nie różnią się od tych zwierzęcych, aby z otaczających materiałów zbudować chatę oraz wyznaczyć ziemię pod uprawę, która powinna dostarczyć pożywienia:

Dla wielu stworzeń istnieje tylko jedna w ten sposób rozumiana potrzeba życiowa – pożywienie. Bizonowi na prerii wystarczy kilka cali smacznej trawy i woda do picia, chyba że jeszcze potrzebuje schronienia w lesie albo w cieniu góry. Żadne z dzikich stworzeń nie ma innych potrzeb aniżeli pożywienie i schronienie. Potrzeby życiowe człowieka w naszym klimacie można podzielić dokładnie na cztery grupy: żywność, schronienie, odzież i opał. Dopiero kiedy je zaspokoimy, jesteśmy przygotowani do zajęcia się swobodnie prawdziwymi problemami żywymi w nadziei, że nam się to powiedzie¹⁵.

Podobieństwo między organizmami, a nawet szerzej – między człowiekiem a pozaludzką przyrodą – nie kończy się na banalnych wnioskach, przekonaniu, że człowiek jest w gruncie rzeczy kolejnym zwierzęciem. Dzięki bacznej obserwacji i wyostrzeniu zmysłów Thoreau zaczął budować poetyckie metafory, które prowadziły go do spostrzeżenia, że wszystkie elementy otaczającej go rzeczywistości zostały stworzone wedle tych samych zasad:

Czuję się tak, jak gdybym przebywał bliżej narządów kuli ziemskiej, albowiem ta masa piasku swoją gmatwaniną liści przypomina splątane zwierzęce organy. W piasku dostrzega się zwiastuny prawdziwych zielonych liści. Nic dziwnego, że ziemia wypowiada się na zewnątrz w liściach,

¹⁴Parrington, 563–564.

¹⁵Henry David Thoreau, *Walden, czyli życie w lesie*, tłum. Halina Cieplińska (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2016), 34.

ideę bowiem rodzi w swoim wnętrzu. Atomy pojęły już to prawo i dzięki niemu są brzemienne. Liść, który rośnie na drzewie, tutaj widzi swój prototyp. [...] Podobnie my – z ciężkiej larwy w ziemi przeobrażamy się w lekkiego, trzepoczącego skrzydłami motyla. [...] To cudowne, jaką szybką, a zarazem sprawną organizację zapewnia sobie spływający piach. Jego strumień potrafi z najlepszego materiału uformować kanciaste brzegi swojego koryta. Tak oto wyglądają źródła rzek. Z nanoszonego przez wodę krzemu tworzy się, być może, układ kostny, z jeszcze bardziej drobnoziarnistej gleby i szczątków organicznych – struktura cielesna albo tkanka komórkowa. Czymże bowiem jest człowiek, jak nie masą tającej gliny? Opuszek ludzkiego palca to nic innego jak skrzepnięta kropla. Palce u rąk i nóg wyciągają się z tającej masy ciała na pożądaną odległość. Kto wie, jakich rozmiarów nabrałoby nasze ciało pod łagodniejszym niebem? Czyż ręka nie jest rozpostartym liściem palmowym z blaszkami i żyłkami? [...] Blaszkki złożone to jakby dłoń i palce liścia; ile ma palców, w tyle stron się rwie, aby popłynąć, a gdyby było cieplej albo w ogóle sprzyjały mu warunki, popłynąłby dużo dalej. A zatem owo jedno zбочe chyba wyjaśnia zasadę wszystkich procesów w Naturze¹⁶.

Jakkolwiek takie obrazowanie świata może wydawać się naiwne, ukazuje jednak fundamentalny problem – językową aporię – nieadekwatność języka ludzkiego do opisu otaczającej, nie tylko ludzkiej rzeczywistości oraz zasadniczą obcość języka przyrody. Opis otaczającego świata z konieczności musi opierać się na nieprecyzyjnej metaforze, nierzadko prowadząc do trudnych do uniknięcia antropomorfizacji. Jak zwracała uwagę Joanna Durczak, figury myśli przyrodopisarzy kręgu anglojęzycznego, za pomocą których przemawiali do wyobraźni swoich odbiorców, były z gruntu pozytywne: podkreślały wymiar wzajemnego powiązania, współpracy i symbiozy. Późniejsze zależności między człowiekiem a przyrodą obarczono zupełnie innym ładunkiem emocjonalnym. Gdy popularność zyskał darwinizm, wizje o międzygatunkowej konkurencji i prawie silniejszego zdominowały sposób przedstawiania środowiska i panującej w nim hierarchii¹⁷.

Jednocześnie, przyjmując proekologiczną optykę Thoreau, skoro przyroda, a w tym człowiek, rozwijają się podług jednego prawa (stanowiąc system naczyń połączonych), tym bardziej zrozumiałą jest gniew autora pojawiający się w początkowych esejach ze zbioru *Walden*. Thoreau zdecydowanie podkreśla sprzeciw wobec rozwijającej się gospodarki kapitalistycznej nakierowanej na bilans zysków i strat, a nie wzajemną korzyść. Kolejne teksty przybierają formę etycznego gestu.

Thoreau pewnego dnia, bez sensacji i wyraźnego przełomu, na początku eseju *Staw w lesie* doszedł jednak do bardzo ważnej, jeżeli nie najważniejszej konkluzji całego zbioru, odkrywając nieprzystawalność dotychczasowego języka do odwzorowania pozaludzkiej rzeczywistości. Natura komunikuje się bowiem innym, niedostępnym w pełni człowiekowi systemem znaków, w tym wypadku światłem (albo, jak zauważa Joanna Durczak, systemem niegramatycznych przyrodniczych rzeczowników, takich jak sosna, pagórek czy śnieg¹⁸) oraz naczelną, dostrzeżalną zasadą ruchu zawartą w krótkim wezwaniu: „Naprzód!”:

¹⁶Thoreau, 35.

¹⁷Joanna Durczak, *Rozmowy z ziemią. Tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*, 31.

¹⁸Durczak, 78.

Po spokojnej nocy przebudziłem się z uczuciem, że postawiono mi jakieś pytanie, na które usiłowalem na próżno we śnie odpowiedzieć, pytanie: co? jak? kiedy? gdzie? Lecz oto budził się świt w Naturze, w której bytują wszelkie stworzenia, ona zaś zaglądała w moje szerokie okna z pogodnym i zadowolonym obliczem i na jej ustach nie błądziło pytanie. Przebudzenie dało mi zatem pełną odpowiedź, a była nią Natura i światło dnia. Pokrywający ziemię głęboki śnieg poznaczony młodymi sosenkami oraz stok wzgórzka, na którym stoi mój dom, wydawały się mówić: „Naprzód!” Natura nie zadaje pytań ani nie udziela odpowiedzi na te, które my, śmiertelnicy, stawiamy. Takie postanowienie powzięła dawno temu¹⁹.

Spojrzenie antropocentryczne nie było już dla Thoreau ani wystarczające, ani pełne. Przyroda to nie estetyczna konstrukcja, która służy konceptualizacji stanów psychicznych jednostek przebywających poza terenami miejskimi – staje się w pismach Amerykanina autonomicznym bytem, o respektowanej przez pisarza osobności. Tym samym Thoreau odchodzi od uprzedmiotawiających naturę narracji opartych na wyzysku i podporządkowaniu ludzkiej woli, stając się jednym z pierwszych rzeczników natury i jej swoistości. Rzekome milczenie przyrody, a w konsekwencji niezrozumienie przez człowieka obcych mu fenomenów, wynika z kolei z błędnego zestawu kierowanych w jej stronę pytań. Ta nie może odpowiedzieć, choćby właśnie ze względu na znaczące różnice kodu formułowanych przez obie strony komunikatów. Wszelkie próby ujęcia fenomenów świata przyrody w kategoriach znanego dotychczas języka balansują niebezpiecznie na granicy nadpisywania, czy raczej wmawiania sensów niemej stronie.

Kiedy szuka się korzeni myśli zorientowanej na środowisko, eksperyment Henry’ego Davida Thoreau przywołuje się jako jedną z pierwszych prób protoekokrytycznego spojrzenia na tekst i rzeczywistość poza nim²⁰. Refleksja Amerykanina, spadkobiercy myśli transcendentnej, z której wywodzi się tradycja przyrodopisarstwa (której kanonicznym przykładem gatunku stał się właśnie *Walden*), stała się przyczynkiem do powstania krytycznej, rewizyjnej współczesnej metodologii, rozwijanej po dziś dzień. Z ducha ekokrytyczne wysiłki dotyczące rozmontowywania konstruktów myślowych i językowych, służące przezwyciężeniu kryzysu wyobraźni, przyglądanie się gospodarce, stosunkom społecznym, kwestii eksploatacji środowiska oraz namysł nad wąsko rozumianą kategorią podmiotu przydawaną tylko człowiekowi to problemy, z którymi mierzył się tekst z 1854 roku – *Walden, czyli życie w lesie*.

Od literatury do rozwiązań prawnych.
Stanisław Witkiewicz i Jan Gwalbert Pawlikowski

Na przełomie XIX i XX wieku wyobraźnia ekologiczna przechodzi do poziomu myślenia normatywnego i systemowego, proponując określone zmiany w prawodawstwie, również na gruncie polskim. Nie bez znaczenia jest tu także waga społecznej dyskusji o kondycji przyrody i potrzebie jej ochrony, w obawie przed nieodwracalnymi szkodami wywołanymi rozwojem technologicznym, wzmożoną urbanizacją i dużym przyrostem naturalnym. Współczesne

¹⁹Thoreau, *Walden, czyli życie w lesie*, 293.

²⁰Fiedorczuk, *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki*, 21, 207–208.

badania poświęcone zagadnieniom przyrodniczym w znacznej mierze opierają się na wnioskach płynących z przeobrażeń wyobraźni na przestrzeni dekad, które ukonstytuowały się wraz z rozwojem dziewiętnastowiecznych nauk empirycznych, nieodcinających się jednak od humanistyki. To właśnie spojrzenie ekokrytyczne zdaje się trzecią, łączącą te dwie ścieżki poznawcze, drogą, będąc jednocześnie częścią posthumanizmu.

Czesław Koziół we wstępie do jednego z wydań *Na przełęczy* (1891) Stanisława Witkiewicza uznawał go za jednego z pierwszych, którzy zaczęli zastanawiać się nad ciemnymi stronami mitu postępu:

Witkiewicz należy do pokolenia schyłkowego, które uczestniczy jeszcze w ostatniej fazie mieszczańskiego pozytywizmu, ale już nie podziela entuzjazmu dla rozwoju technicznego i gospodarczego, kultu dla inżynierów, wynalazców, kupców i organizatorów. [...] Rozczarowanie, jakie nastąpiło, było wynikiem społecznego bankructwa haseł pozytywistów, którzy w rozwoju technicznym i gospodarczym upatrywali środek na wszystkie niedomagania całego społeczeństwa. Okazało się bowiem, że ideologowie pozytywizmu [...] popełnili dotkliwą w skutkach pomyłkę. Wbrew ich nadziejom rozwój gospodarczy i zdobycze techniki wcale nie doprowadziły do szczęśliwości wszystkich, lecz spowodowały tylko wzbogacenie się kupców i kapitalistów oraz ich bezpośrednich współpracowników. [...] Pokolenie Witkiewicza w pełni swych sił jest już typowo młodopolskie i wysmiewa filisterską kulturę mieszczaństwa, dostrzega i piętnuje filozofię sytego brzucha zwycięskiej burżuazji, szuka innych, wyższych celów [...] ²¹.

Intuicja Koziół nie jest bynajmniej przesadzona: wskazuje choćby na powinowactwo ideowe między Thoreau a Witkiewiczem. *Na przełęczy* to autobiografizujący esej, w którym artysta utrwalił doświadczenie związane z wyprawą z Krakowa do Zakopanego i okolic. Obok rozległych i impresjonistycznych opisów przyrody fauny i flory Tatr, utwór ten jest też po-niekąd badaniem socjologicznym – obserwacją uczestniczącą, przyjrzeniem się fenomenowi popularności tego obszaru w świadomości ówczesnego społeczeństwa oraz olbrzymiej w skali chłopomanii panującej wśród turystów. Rzecz to o tyle interesująca, że w Witkiewiczowskich rozważaniach o przyrodzie zauważalna jest silna krytyka rozpędzającego się kapitalizmu oraz produkowanych przezeń mód, a w konsekwencji – naruszeń przyrody, w tym także negocjacji etnicznej swoistości ludności podhalańskiej, konformistycznie przystosowującej się do kwitnącej turystyki. Część górali decydowała się na podjęcie tak definiowanej gry, dokonując tym samym orientalizacji samych siebie, przedstawiając się przyjezdnym tak, jak stereotypowo funkcjonują w zbiorowej świadomości, zbijając tym samym znaczny kapitał. Zakopane jawiło się więc jako swego rodzaju teatr, filisterska mekka żądnych przeżycia zachwyty monumentalną przyrodą bogatych mieszczan, skupiających się na nadmiernej estetyzacji uczuć i doświadczeń. Przestrzeń górską odbierana była więc przez pryzmat funkcji, jaką pełniła – przez względnie bliskie sąsiedztwo Krakowa zaspokaja potrzeby piękna i obcowania z naturą, stając się również wyznacznikiem statusu materialnego. Dlatego też ze znaczną dozą ironii Witkiewicz opisywał dylematy turysty, który dopiero co znalazł się w górskiej miejscowości:

²¹Czesław Koziół, „Wstęp”, w Stanisław Witkiewicz, *Na przełęczy*, oprac. Czesław Koziół (Warszawa: Książka, 1948), V.

Spokojny filister, którego w Tatry zagnała opinia publiczna, przechodzi w tych pierwszych chwilach aklimatyzacji ciężkie i dotkliwe próby. On, którego wieczorem do cichej drzemki lub marzeń kołysał szmer samowaru, który przywykł w drucianym koszyku widzieć blade, czyste kajzerki obok talerza z różowymi plasterkami szynki zwyczajnej, on, który łowił uchem ciężkie kroki roznosiciela „kuriera”, z drżeniem czekał na zgrzytnięcie klamki i nie ruszając się z kanapy siedział z wyciągniętą ręką, w którą służąca wkładała najnowsze zaprzeczenia wczorajszych najpewniejszych nowin; ten człowiek, który zrobił wszystko co mógł, żeby życie zamienić w szereg nieskończone małych, lecz pewnych i zawsze jednakich przyjemności, za którego myślą gazety, któremu wszystko ułatwia życie, który kupuje za swoje trzy grosze dowcip, humor, wygody i przyjemności – naraz znajduje się tu w próżni – na pustyni²².

Gorzkie obnażenie społecznej kondycji skupionej na gromadzeniu kapitału, przez co izolującej się od realnego doświadczania pozaludzkiej przyrody, przywodzi jednocześnie na myśl skojarzenia z analogiczną sytuacją opisywaną przez H.D. Thoreau w *Waldenie*. Przekonania obu autorów są ze sobą dość zbieżne, choć u Witkiewicza obrywa się po trosze każdej ze stron – i filistrom, i maniakałnym ascetom:

Szczęśliwymi z punktu są tylko ludzie, którzy nie mieli czasu na to, żeby przyzwyczać się do wygod, i którzy nade wszystko czegoś po świecie szukają, którzy patrzą i widzą, umieją słuchać, chcą badać i poznawać – maniacy, którzy nie tylko siedząc na twardym stołku i owsianej słomie, mogą jeszcze szukać malowniczości i charakteru, jakichś odrębności etnograficznych lub szczególności przyrodniczych, ale nawet leżąc na torturowym żarze, jeszcze by w nich szukali stosunku tonów, podziwiali rękojeść katowskiego miecza ścinającego ich głowy, lub badali chemiczny skład jadu zmii, od której ukąszenia właśnie konają²³.

Przyroda Witkiewicza nie była wcale możliwą do ogarnięcia przez człowieka idyllą i sferą bezbrzeżnego estetyzowania, ale groźną i nieprzewidywalną siłą, którą zdawali się rozumieć jedynie autochtoni – górale żyjący z nią w symbiozie, potrafiący czytać jej znaki i adaptujący się do zmian przez nią dyktowanych:

W nocy, wśród ślepej ciemności, zbudził nas nagły świst, brzęczenie szyb, trzeszczenie dachu i wycie pieców. Zdawało się, że skrzydła olbrzymiego ptaka z szumem piór wielkich, jak masztowe sosny, uderzają o ściany chałupy, zmiatają łby świerków i znowu gdzieś giną w bezdni czarnej nocy. Wtedy na chwilę wszystko cichło – żeby nagle wybuchnąć z nową siłą szaleństwa i wściekłości²⁴.

Dlatego też autor *Na przełęczy* jawnie szydził z bogatych turystów, ich manieryczności oraz zapatrzenia w konwencję literacką czy szerzej – społeczną. Czyniąc ironiczne uwagi na marginesie przemysłu turystycznego, Witkiewicz przedstawiał to, w jaki sposób natura pozbawiana zostaje należytej sobie autonomiczności przez zepchnięcie do roli odwiedzanego bezrefleksyjnie rezerwatu, gdzie przyjezdni transportowani są wypełnionymi po brzegi furmankami w drodze do Doliny Kościeliskiej:

²²Stanisław Witkiewicz, „Na przełęczy”, w *Pisma tatrzańskie*, t. 1, oprac. Roman Hennel (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1963), 40–41.

²³Witkiewicz, 41.

²⁴Witkiewicz, 49–50.

Poetyczny filister przejmował się własną sytuacją i wśród ciągłych wykrzykników podziwu, entuzjazmu opromieniał siebie, swoje zabawy na skałach, swoje skoki niezgrabne, swoje noclegi niewygodne, swego przewodnika, kij nawet, którym się podpierał, jakąś aureolą chwały. W literaturze tatrzańskiej owych czasów, przeważa ten ton elegijny, rzewny, pełen podziękowań dla Stwórcy, który dla nich, dla tych *panów gości*, takie cuda zbudował.

Dziś, wszystko się zmienia. Wycieczki w Tatry stały się czymś bardzo zwykłym – powszechnym. Entuzjaści, straciwszy dużo pieniędzy, zaczynają się rachować; Górale zaś, ujęci w karby, ostemplowani i unormowani w zapłatach, patrzą na gości, jak na źródło dochodu, od którego trzeba już płacić podatki.

Z chwilą, w której panowie zaczynają rachować swoje *papierki*, Góral oblicza skrupulatnie wartość swoich usług i zasług. Tu następuje kolizja egoizmów – rozczarowanie i źródło tych wszystkich gawęd o chciwości Górali i o wyzysku, jakiemu podlegają goście. Naturalnie nie zawsze wina jest po stronie Górali i często można widzieć strapionego Jaśka lub Maćka, któremu *goście* struli życie, grożąc, że go opiszą w gazetach o jakieś parę guldenów, które mu się słusznie należały. Gość, który chce wszystko dostać *jak najtaniej*, nie widzi, że robi to samo, co Góral, który chce wziąć *jak najdrożej*²⁵.

Obok rozważań dotyczących ciągłego naruszenia górskiego ekosystemu, Witkiewicz poczynił także kilka uwag dotyczących statusu zwierząt i egzystowania człowieka w przyrodniczym otoczeniu, rozważając szczególnie przykład taternictwa, które staje się medytacją otwierającą na przyrodę, przekraczającą wymiar estetyzacji. I dalej, kiedy dostrzeżona zostaje tożsamość zachowań ludzkich i zwierzęcych:

Taternictwo, ta bezinteresowna walka z naturą, daje możliwość zużycia nadmiaru siły i zdrowia, nie zostawiając żadnego niesmaku, żadnych zawodów realnych, ponieważ nie ma tu realnych interesów do bronięcia lub korzyści do zdobywania. [...] Doznaje mnóstwa przepysznych wrażeń, od natury wspaniałej i potężnej, łatwej do pojęcia, gdyż przedstawiającej się w kształtach wyrażonych, określonych, stanowczych, sformułowanych w sposób jasny i przekonujący²⁶.

Jak jednak człowiek pomimo tego, co go *naprawdę* różni od zwierząt, pomimo swoich kapeluszy, fraczków, butów o śpiczastych nosach, amsterdamskiego likieru i Virginii, jak jednak ma dużo z nimi wspólnego! Czyż te dwa głosy, rozmawiające ponad przestrzeniami pustyni, nie są tym samym, co wabienie się ptaków, lub ryk drapieżców, umawiających się w ciemnościach puszczy na schadzki²⁷?

[Na polowaniu] jest to czysta walka o byt, między dwoma różnymi istotami, które siebie traktują na równi. [...] [Niedźwiedź ma] swoje dogadanie i swój sposób, jako i ludzie²⁸.

²⁵Witkiewicz, 41.

²⁶Witkiewicz, 63.

²⁷Witkiewicz, 136.

²⁸Witkiewicz, 148.

Obok sądów na temat instrumentalizacji przyrody przez bogatych mieszkańców miast odwiedzających Tatry ze względu na modę oraz chęć zaspokojenia potrzeb estetycznych, najważniejszą kwestią zaprzatającą myśl pisarza było zupełnie podstawowe zagadnienie: sposób postrzegania otaczającej go rzeczywistości. Kwestia ta przekłada się z kolei niemal bezpośrednio na świadomość ograniczeń języka w wiernym przełożeniu widzianego na pisanie. Co szczególnie interesujące, Witkiewicz jako krytyk sztuki dobitnie zaznacza, że nawet fotografia nie jest w stanie oddać sedna obrazu w zadowalającym stopniu, fałszując niemal wszystko – od koloru po fakturę. Dopiero impresjonistyczny opis, uwzględniający położenie słońca, grę barw i zależności między poszczególnymi elementami, może okazać się świadectwem mniej przekłamanym. Jak pisał Witkiewicz w krytycznym szkicu poświęconym temu zagadnieniu:

Fotografia nie tylko daje z obrazu impresjonistycznego lub wibrystycznego obrazy fałszywe, fotografia z natury jest równie fałszywą. Preparat powlekający kliszę jest w różnym stopniu wrażliwy na działanie rozmaitych kolorów. Wskutek tego bardzo nawet ciemna plama błękitna wychodzi na fotografii jaśniej od najjaśniejszej plamy żółtej lub czerwonej, od najjaśniejszego tonu pomarańczowego. Fotografia wskutek tego daje często całkiem prawie inne wrażenie modulacji tonu i stosunków plam lokalnych, niż to jest w naturze. Słoneczne na przykład oświetlenie śniegu, tak ślepiące i tak kontrastowe w naturze, ginie całkowicie w fotografii wskutek tego, że cienie zabarwione refleksiem błękitnego nieba nie wychodzą z niej wcale²⁹.

W pojmowaniu pisarza impresjonizm był nie tyle estetycznym sposobem organizującym tekst, ale ściśle określonym zagadnieniem epistemologicznym. W takiej wykładni nurt ten byłby przedłużeniem naturalizmu ze względu na postać subiektywnego podmiotu, który postrzega świat siłą rzeczy jedynie przez pryzmat fragmentu. Skoro obiektywizm jest niemożliwy, twórcy pozostaje próba oddania złożoności widzianego świata dzięki wnikliwemu wejrzeniu na szczegół, w którym niejako zawiera się całość. Takie rozumienie impresjonizmu, a także kategorii poznania w ogóle, jest szczególnie pomocne w zauważaniu poziomu skomplikowania pozaludzkiej przyrody, w tym tatrzańskiej flory i fauny. Warto zaznaczyć także, że niezwykle plastyczna przyrodnicza wyobraźnia Witkiewicza ma także określoną proveniencję. Jak pisała Maria Olszaniecka we wstępie do *Pism wybranych*:

Entuzjazm dla Mickiewiczowskich opisów przyrody zawierał akcenty osobistego zamiłowania Witkiewicza do tworzenia obrazów – opisów. Rozczytywanie się w *Panu Tadeuszu* (cytaty są gęsto rozsiane nie tylko w książkach, ale i w listach Witkiewicza) było jednym z czynników kształtujących Witkiewicza pisarza-impresjonistę. Można nawet mówić o oryginalnym wpływie wielkiego poety na sformułowania opisowe Witkiewicza³⁰.

Skierowanie uwagi na detal stawało się przeżyciem granicznym z epifanią. Zwłaszcza gdy przed grupą taterników objawiał się monumentalny krajobraz:

²⁹Stanisław Witkiewicz, „Impresjonizm”, w *Sztuka i krytyka u nas*, red. Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971), 149.

³⁰Marta Olszaniecka, „Wstęp”, w Stanisław Witkiewicz, *Sztuka i krytyka u nas*, red. Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971), s. XLII.

To, co się z góry wydawało złotym zwirem, na którym leżało oko pawiego pióra, jest wielką doliną, potrząśniętą odłamami, spadłymi z otaczających je wirchów, głazami, na które trzeba się wdrapywać, staczać z nich, przeskakiwać ciasne między nimi szpary, wciągać się na rękach na szorstkie zręby, pracować nogami, rękami, grzbietem, skupiać uwagę, żeby nie złamać nogi, nie wywichnąć ręki, a co najmniej potłuc się i obedrzeć golenie. Jest to chaos, labirynt, zamieszanie małych celek, wąskich korytarzy, przejść ciasnych, ścian stromych, który wobec ogromu gór, trudu i niebezpieczeństwa na granicach wirchów jest niczym, który jednak bardzo mało przypomina wygodne drogi, po których zwykliśmy chodzić. Praca ta odbiera przy tym możliwość obserwowania natury, otoczenia. Cały człowiek jest zajęty, pochłonięty przez sprawę chodzenia³¹.

Witkiewiczowska poetyka organizująca *Na przełęczy* skupiałaby się więc na tym, co istotne w danym momencie patrzenia. Fragmentaryczność, a więc obdarzanie uwagą pewnego wycinka obrazu, moduluje wrażliwość w tym sensie, że dostrzega w naturze to, co autonomiczne, dziwne czy swoiste. Nobilitacja pejzażu to próba zobaczenia świata na nowo, włączanie w reżimy patrzenia pozaludzka przyrodę, traktowaną wcześniej jako sztafaż czy tło dla egzaltowanego turysty.

Poprzez smugi świetlne, drżące w lekkim oparze, wznoszą się wysoko równe ściany Rysów – mgliste, powietrzne; Słońce wpada w kotlinę czarnego stawu i świeci tam, jak gdyby poza skalnym, ciemnym progiem żarzyła się lampka elektryczna promieniująca gwałtownie na skały, których każdy załom i występ rysuje się ostro i wyraźnie. [...] Wszędzie rozsypuje się rumowisko skalne, walają się białe, wielkie odłamy granitów. W blasku słonecznym widać ten świat w ruinie – widać, że potężne turnie kruszą się, rozpadają i zamieniają w gruzmiałki i kurz, który wiatr rozwieje; widać, jak umierają smreki, widać całe ich pokolenia, blade, nędzne, karłowate, konające lub już martwe. [...] Żółkną kity paproci, więdną trawy. Wszystko nosi na sobie ślady rozkładu, zamierania, przetwarzania się i odradzania – zmienności i nietrwałości. Jedna tylko woda ciemna, lśniąca, *jednolita*, cała taka różna od tego, co ją otacza, zdaje się być trwałą jak wieczność³².

Ponadto, impresjonistyczne ukształtowanie świadomości Witkiewicza wpłynęło także na formę tego autobiografizowanego eseju – doszło tu do specyficznego odwrócenia porządku narracyjnego. Nie tyle chęć opisanego rzeczywistości skutkowało przejściem do partii deskryptywnej skupionej wokół detalu, ile przeżycia spowodowane dostrzeganiem tego, co wcześniej pozostawało niedostrzegalne prowokują kolejne ustępy tekstu, wpływając na jego rwaną formę i dygresyjność.

Z podobnych do Witkiewiczowskich obaw o bardzo szybko zmieniającą się przestrzeń Tatr i wzmożoną turystykę, która przekłada się na degradację środowiska naturalnego i zagrożenie utraty unikalnego górskiego ekosystemu, wzięła się również na poły literacka, na poły normatywna refleksja Jana Gwalberta Pawlikowskiego, który w nieobszernym, ale niezwykle ważkim dla ochrony przyrody w Polsce eseju *Kultura a natura* (1913) wyrażał zaniepokojenie brakiem uwarunkowań prawnych, które mogłyby się przyczynić do zabezpieczenia obszaru górskiego przed pogłębiającą się eksploatacją oraz jej nieodwracalnymi skutkami, które niósł

³¹Witkiewicz, *Na przełęczy*, 135.

³²Witkiewicz, 207.

za sobą dynamiczny rozwój turystyki (pojawienie się kolejek linowych czy zmiany schronisk w hotele, ścieżek i duktów w drogi).

W stosunku do pozaludzkiej przyrody Gwalbert Pawlikowski sprzeciwiał się także tendencji antropomorfizującej, która odbiera naturze swoistość i dystansuje ją od człowieka:

Nastroje bowiem poddawane przez naturę, zdają się nie mieć żadnego powodu, a co do treści swojej są nieokreślone; bliską więc jest myśl przypisywana naturze tych uczuć, które z niej do nas przychodzą, i tłumaczenia ich w sobie w ich nieokreśloności współczuciem z naturą. Tkwi w tym odwieczny, nie dający się ponoć wyplenić błąd antropomorfizmu. Przybiera on tylko inną, rzekomo wyższą, a właściwie tylko bardzo zamgloną i niewyraźną postać, tak jakby przeznaczeniem jego było zginąć kiedyś poprzez rozplnięcie się we mgle. Zamiast naiwnego animizmu ożywiającego każdy twór natury indywidualnie, przyjmuje się jedność ducha powszechnego, z którym łączy się i duch ludzki³³.

Co nie pozostaje bez związku z rozwiniętą świadomością przyrodniczą Gwalberta Pawlikowskiego i walką o prawo ochrony przyrody, od 1912 roku pełnił on funkcję prezesa Sekcji Ochrony Tatr przy Towarzystwie Tatrzańskim i jako jeden z pierwszych postulował utworzenie tatrzańskiego parku narodowego na wzór pionierskiego amerykańskiego Yellowstone³⁴, podejmował wiele działań służących wdrożeniu tego pomysłu oraz przyczyniał się do prac nad podstawami prawnymi w dziedzinie ochrony przyrody³⁵. Idea parków narodowych pozwalała zaś na stworzenie enklawy ratującej przyrodę przed nadmierną eksploatacją. Park w założeniu miał być przestrzenią wyjętą spod narzuconej jurysdykcji człowieka, a kierowaną i regulowaną tylko przez swoje prawa. Badanie owych praw przez ludzi miało jednocześnie umożliwić poznanie mechanizmów napędzających przyrodę. Wydzielenie takiej enklawy związane było jednocześnie z uznaniem jej za cenny obiekt kulturowy wpisany do inwentarza dziedzictwa narodowego. W związku z tym wszelkie decyzje czy zarządzenia, które mogłyby znacząco wpłynąć na sposób funkcjonowania parku, związane byłyby ściśle z moralnością, etyką, wartościowaniem.

Mnogosc reprezentacji motywu przyrody w literaturze XIX wieku skłania do zastanowienia się nad przyczyną tego stanu rzeczy. Łączy się to z refleksją dotyczącą potrzeby przeformułowania podstawowych kategorii, takich jak podmiot czy natura, ze względu na zdemaskowanie ich jako konstruktów wspierających wykluczenia i nierówności – zarówno płciowe, jak i etniczne czy gatunkowe. Wobec tak zarysowanego problemu myśl humanistyczna nie mogła już ignorować ani obecności zwierząt, ani rozpędzającej się gospodarki opartej na wykorzystywaniu zasobów naturalnych do cna. Ekokrytyka jako nurt badań z gruntu rewizyjny zaczęła więc w konsekwencji przyglądać się relacjom łączącym ludzi z pozaludzką przyrodą, próbując wytworzyć świat jak najbardziej inkluzyjny, oparty na współbyciu i współdziałaniu poszczególnych jego części.

³³Jan Gwalbert Pawlikowski, *Kultura a natura i inne manifesty ekologiczne*, red. Remigiusz Okrasa (Łódź: Obywatel-Stowarzyszenie „Obywatele-Obywatelom”, 2010), 45.

³⁴Jacek Kolbuszewski, *Ochrona przyrody a kultura* (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej), 143.

³⁵Zob. W. Radecki, „Prawo ochrony przyrody w koncepcji Jana Gwalberta Pawlikowskiego i jej wpływ na ustawodawstwo obowiązujące”, w *Jan Gwalbert Pawlikowski. Humanistyczna wizja ochrony przyrody i turystyki*, red. P. Dąbrowski, B. Zawilińska (Kraków: Oficyna Wydawnicza „Wierchy” Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, 2014), 59-80.

Korzeni tej praktyki czytania szuka się z kolei na gruncie amerykańskiego przyrodopisarstwa drugiej połowy XIX wieku, którego modelową realizacją gatunkową okazał się *Walden, czyli życie w lesie* H.D. Thoreau. Tekst przybrał formę manifestu: był głosem polemicznym wobec szybko rozprzestrzeniającej się, opartej na eksploatacji środowiska polityce bezgranicznego zysku. Kapitalizm, który naruszał dodatkowo w znaczącym stopniu więzi społeczne, pociągał za sobą serie wykluczeń, w tym tych na tle ekonomicznym. W polskim wariantcie nie zaistniała tak wyraźna tradycja tekstów zorientowanych na środowisko jak ta amerykańska. Łączy się to choćby z oczywistym kontekstem historycznym: podporządkowaniem literatury sprawom politycznym. Przyroda bywała więc kamuflażem do wyrażania treści narodowowyzwoleńczych, a nie sferą osobną, samoregulującą się czy obdarzoną własną logiką.

Przyglądając się tekstom literatury polskiej z pogranicza XIX i XX wieku, dostrzec jednak można interesujące przeobrażenia wyobraźni przyrodniczej. W ujęciu komparatystycznym zarówno utwory Witkiewicza, jak i prace Gwalberta Pawlikowskiego w oryginalny sposób podejmują dialog z tradycją utworów środowiskowo zorientowanych, a nawet wyrażających część postulatów współczesnej ekokrytyki.

Niebagatelną rolę w kształtowaniu świadomości społecznej dotyczącej konieczności zatrzymania niszczenia przyrody i utrzymania co bardziej cennych fragmentów natury w stanie nienaruszonym odgrywały właśnie publicystyka oraz literatura (a na przełomie wieków, jak ma to miejsce choćby w przypadku Gwalberta Pawlikowskiego, także osobiste zaangażowanie i aktywizm), będąc zbiorowym ćwiczeniem z empatii oraz odpowiedzialności.

Bibliografia

- Buell, Lawrence. *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*. Cambridge, Mass. Belknap Press of Harvard University Press, 1996.
- Durczak, Joanna. *Rozmowy z ziemią: tradycja przyrodopisarska w literaturze amerykańskiej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010.
- Fiedorczuk, Julia. *Cyborg w ogrodzie: wprowadzenie do ekokrytyki*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2015.
- Fiedorczuk, Julia, Beltran Gerardo. *Ekopoetyka: ekologiczna obrona poezji*. Varsovia: Museo de Historia del Movimiento Popular Polaco; Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia, 2015).
- Kolbuszewski, Jacek. *Ochrona przyrody a kultura*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1992.
- Kozioł, Czesław. „Wstęp”. W Stanisław Witkiewicz, *Na przełęczu*. Opracowane przez Czesław Kozioł. Warszawa: Książka, 1948.
- Koziołek, Ryszard. *Znakowanie trawy albo praktyki filologii*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011.
- Parrington, Vernon Louis. *Główne nurty myśli amerykańskiej. Romantyczna rewolucja w Ameryce 1800–1860*. Przetłumaczone przez Henryk Krzeczkowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.
- Pawlikowski, Jan Gwalbert. *Kultura a natura i inne manifesty ekologiczne*. Zredagowane przez Remigiusz Okraska. Łódź: Obywatel-Stowarzyszenie „Obywatele-Obywatelom”, 2010.
- Olszaniecka Marta. „Wstęp”. W Stanisław Witkiewicz, *Sztuka i krytyka u nas*. Zredagowane przez Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.
- Radecki Wojciech, „Prawo ochrony przyrody w koncepcji Jana Gwalberta Pawlikowskiego i jej wpływ na ustawodawstwo obowiązujące” w *Jan Gwalbert Pawlikowski. Humanistyczna wizja ochrony przyrody i turystyki*. Zredagowane przez Piotr Dąbrowski, Bernadetta Zawilińska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Wierchy” Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, 2014.
- Thoreau, Henry David. *Walden, czyli życie w lesie*. Przetłumaczone przez Halina Cieplińska. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2016.
- Witkiewicz, Stanisław. „Impresjonizm”. W *Sztuka i krytyka u nas*. Zredagowane przez Jan Jakubowski, Marta Olszaniecka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.
- — —. *Na przełęczu*. W *Pisma tatrzańskie*, t. 1. Opracowane przez Roman Hennel, 40–41. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1963.

SŁOWA KLUCZOWE:

PRZYRODOPISARSTWO

ekokrytyka

ABSTRAKT:

Artykuł przedstawia komparatystyczne ujęcie obrazów przyrody w literaturze przełomu XIX i XX wieku na przykładzie *Waldenu, czyli życia w lesie* Henry'ego Davida Thoreau oraz *Na przełęczy* Stanisława Witkiewicza. Punktem wyjścia do rozważań o początkach literatury środowiskowo zorientowanej jest lektura eseju D.H. Thoreau. W założycielskim dla gatunku przyrodopisarstwa tekście Amerykanina upatruje się również korzeni współczesnych badań ekokrytycznych: łączących w sobie postawę aktywistyczną i rewizyjną wobec relacji człowieka i pozaludzkiej przyrody. Choć przyrodopisarstwo nie wykształciło swojej tradycji na gruncie polskiego literaturoznawstwa, lektura *Na przełęczy* Stanisława Witkiewicza aż nadto zdaje się odpowiadać typologii tekstów zorientowanych środowiskowo, wypracowanej na podstawie eseju H.D. Thoreau przez Lawrence'a Buella.

świadomość przyrodnicza

transcendentalizm amerykański

NOTA O AUTORCE:

Agnieszka Budnik – doktorantka w Zakładzie Poetyki i Krytyki Literackiej IFP UAM, tłumaczka. Interesuje się socjologią literatury oraz badaniami współczesnego życia literackiego. W swojej rozprawie doktorskiej skupia się na instytucji nagrody literackiej i jej wpływie na wartościowanie literatury najnowszej. Publikowała m.in. w „Czasie Kultury”, „Śląskich Studiach Polonistycznych”, „Zarządzaniu w Kulturze”.